

Lessen uit vier jaar Voedselfamilies

maart 2021

Kennisteam Innovatieprogramma
Duurzame Landbouw
Provincie Zuid-Holland



Voedselfamilies



provincie
Zuid-Holland



Voedselfamilies: samen leren

Korte ketens. Insectenburgers. Voedselbossen. Aquaponics. Boer-burgercoöperaties. Het bruist in Zuid-Holland. Inwoners, ondernemers en beleidsmakers onderzoeken wat er op hun bord ligt, waar dat vandaan komt en welke uitdagingen ons dagelijkse dieet met zich meebrengt. Hoe kunnen we dat anders doen - groener, eerlijker en leuker?

Onze voedseluitdagingen zijn natuurlijk niet aan één provincie voorbehouden. De groeiende wereldbevolking heeft gezond en betaalbaar voedsel nodig, maar deze opgave brengt de nodige vraagstukken met zich mee. Mondiaal hebben we te maken met klimaatverandering, afnemende biodiversiteit, toenemende ongelijkheid, honger én obesitas en de uitbraak van een pandemie die diepe sporen trekt. Nationaal worstelen we met de stikstofproblematiek, met boeren-verdienmodellen en bodemproblemen. Het is tijd voor verandering.

Daarom werkt de Provincie Zuid-Holland aan een ander voedselsysteem. Kunnen we de kringlopen in onze landbouwsector sluiten? Hoe zien ons dieet en ons landschap eruit als we 80% van ons voedsel van provinciale bodem halen? Wat voor landschap creëren we, wanneer we duurzaam, gezond en eerlijk eten produceren?

In het Zuid-Hollandse [Voedselfamilies](#)-netwerk, gestimuleerd door de [Innovatieagenda Duurzame Landbouw](#) van de provincie Zuid-Holland, werken koplopende ondernemers, beleidsmakers en kennisinstellingen samen om deze en meer vragen te beantwoorden. We werken stippen op de horizon uit tot concrete toekomstbeelden. We kijken naar de stappen die we vandaag kunnen zetten met onze proeftuinen: innovatie-experimenten waarbij nieuwe manieren van produceren, consumeren, organiseren,

verdiene en samenwerken door koplopers worden uitgetest. We helpen elkaar om nieuwe perspectieven en initiatieven te ontwikkelen die bijdragen aan de voedseltransitie.

En terwijl we hieraan werken leren we. De wereld staat immers niet stil tijdens onze experimenten, onze kennissessies en de plannen van de Provincie. Ondernemers komen allerlei onverwachte kansen en obstakels tegen. De overheid blijkt op onvermoede manieren een helpende hand te kunnen bieden, maar staat soms ook in de weg. De ontwikkelingen en nieuwe inzichten volgen elkaar op en worden door ons met onze experimenten, sessies en plannen beïnvloed. Zo ontstaan er werkendeweg allerlei nieuwe leervragen -en antwoorden!- over de voedseltransitie.

Daarom het document dat nu voor je ligt - de leeragenda: om de leervragen die we hebben ontdekt met je te delen, en de antwoorden die we op die vragen hebben gevonden. In deze leeragenda hebben we vragen en antwoorden verzameld vanuit de Voedselfamilies - de proeftuinen, ondernemers, de provincie, en onze partners. Ook bouwen we voort op eerdere publicaties en verslagen van bijeenkomsten, vol waardevolle ervaringen, ideeën en lessen.

Als een transitieproces doorgaat, dan staat het leren natuurlijk ook niet stil. De leeragenda verandert steeds. We vullen antwoorden aan vanuit de proeftuinen en kennissessies en voegen nieuwe vragen toe. Zo bouwen we een naslagwerk van al onze lessen en blijven we samen leren voor transitie. Wat je hier leest is dus een "momentopname", maar de Voedselfamilies leren door. Leer je mee?

Voor wie is dit rapport, en wat kun je ermee?

We richten ons primair op de Zuid-Hollandse Voedselfamilies, en dan met name de leervragen die we kunnen ontlelen aan de ervaringen van initiatiefnemers en ondernemers. Maar niet elke vraag is even relevant. En al zeker niet voor iedereen. Sommige vragen gaan alleen een initiatiefnemer aan, zo specifiek zijn ze. In de leeragenda proberen we vragen en antwoorden te vinden voor een breed publiek. Dat betekent in ieder geval dat we zoeken naar vragen die proeftuin-overstijgend zijn. En dat we vragen ook verbinden aan bijvoorbeeld toekomstbeelden uit de Voedselfamilies. Zo proberen we specifieke vragen te koppelen aan een breder publiek.

Tegelijkertijd - de antwoorden die we hebben gevonden zijn niet pasklaar. We brengen geen ondernemersadvies, geen beleidsadvies. Wat brengen we wel - een reeks vragen en antwoorden die betrekking hebben op *knelpunten in het systeem*. Aan de lezer om diens eigen rol daarin te herkennen. En we brengen natuurlijk inzicht in onze werkwijze - een leeragenda om een innovatieproces te monitoren. Daar kan de lezer ook haar/zijn eigen voordeel mee doen.

En we hebben wel degelijk een beeld van de geïnteresseerde lezer voor de geest! Natuurlijk de voedselvernieuwers zelf, die zich ongetwijfeld zullen herkennen in de leervragen, en hopelijk ook in de antwoorden. De bezorgde burgers die we hebben ontmoet de afgelopen jaren, die hebben meegewerkt aan de toekomstbeelden van de Voedselfamilies, en die op zoek zijn naar manieren om (nog) actiever met voedseltransitie aan de slag te gaan. Zeker de beleidsmakers, die zelf verder kunnen met het identificeren van knelpunten en kansen in wet- en regelgeving, en op zoek gaan naar de volgende fase van transitiesturing. En natuurlijk de kenniswerkers, wetenschappers,

voor wie de leervragen van de Voedselfamilies misschien nog wel verder mogen worden uitgediept, en die nog lang niet tevreden zijn met de antwoorden die wij hebben gedocumenteerd.

Leeswijzer

We bespreken eerst de “verlanglijst transitie” - hoe heeft Zuid-Holland met voedseltransitie te maken? Wat gebeurt er op dat vlak in de provincie? Daarbij bespreken we de Voedselfamilies vanuit transitieperspectief, en geven ook aan wat dat betekent voor leren en monitoring. Ook bespreken we onze methode van monitoring: *de dynamische leeragenda*.

Vervolgens bespreken we in een aantal hoofdstukken de leervragen die we hebben ontleend aan de Voedselfamilies en de proeftuinen. We beginnen met een aantal vragen voor de Zuid-Hollandse voedseltransitie in het algemeen. Vervolgens bespreken we voor twee toekomstbeelden uit de Voedselfamilies - de Vensterbanklandbouw en de MegaMakerMovement - een reeks specifiekere vragen. Twee andere toekomstbeelden - Polderen 3.0 en Circulair - komen veel korter aan bod. Daar hebben we geen lange lijst vragen bij, en een aantal relevante vragen hebben we al bij de eerste twee toekomstbeelden behandeld. We sluiten af met een korte reflectie.

Het zal de lezer opvallen dat we een aantal vragen onbeantwoord laten. Dit is geen regulier onderzoeksrapport - inleiding, methoden, resultaten, conclusie. Naar onze mening is het wel belangrijk om die vragen te agenderen, bijvoorbeeld voor toekomstig onderzoek, en om te monitoren of de komende jaren meer antwoorden naar voren komen.

Verlanglijst: transitie

Zuid-Holland is een voedselknooppunt, verbinding tussen lokale producenten en burgers enerzijds, en het internationale voedselsysteem anderzijds. Ons voedselsysteem houdt immers niet op bij de landsgrenzen: het omvat de hele wereld. In de Rotterdamse haven, bijvoorbeeld, wordt meer dan 10 miljoen ton agribulk per jaar overgeslagen - van cacao tot soja, van granen tot oliehoudende zaden. Zuid-Holland is een belangrijke schakel in de mondiale voedselketen en verbindt talloze producenten en consumenten. Ook lokaal heeft de provincie van alles te bieden. Op de zeekei in het zuidwesten groeien uien, aardappels, granen en bieten en in de kassen worden tomaten, komkommers en talloze andere groenten en planten geteeld. In het oosten hebben we juist weer veengrond, waar de koeien grazen.

Ondertussen werken talloze initiatieven aan lokale en circulaire ketens - van [Rechtstreeks](#) tot [Rotterzwam](#), van de [FeedBackFarm](#) tot project [Graanwaard](#), en is Zuid-Holland thuis voor een uitermate diverse verzameling van burgers en voedselvoorkeuren. Alles dat bij een voedselsysteem hoort, kun je terugvinden in Zuid-Holland.

Dat geldt ook voor de nadelen van het voedselsysteem. We hebben geen weet van de gezichten achter de cacao en soja die Rotterdam binnen komen, of van wat de boeren verdienen aan de chocolade en het veevoer dat wij hier willen hebben. Ondertussen staat de Nederlandse landbouw- en voedselsector economisch en ecologisch onder druk. Bodemprijzen en bodemverarming gaan hand in hand. Het draagvlak vanuit de maatschappij wordt dunner. En hoe zit het met die welvaartsziekten - van obesitas tot diabetes type 2? We lopen tegen de grenzen van ons landje van overvloed aan. Een kipfilet in een cellofaantje houdt voor weinig mensen verband met een levend, ademend dier,

noch met de boer die balanceert tussen prijsdruk en dierenwelzijnseisen. De zee, die het levendige handelsverkeer mogelijk maakt, brengt verzilting met zich mee. In de mooie veenweidegebieden leiden de condities die boeren daar mogelijk maakt tot bodemdaling en de uitstoot van broeikasgassen. Voedselknooppunt Zuid-Holland ondervindt op eigen wijze de lasten van het onvolhoudbare voedselsysteem, en is daarom de perfecte plek voor de Zuid-Hollandse Voedselfamilies.

Hoe? De Provincie Zuid-Holland zet in op gezond, duurzaam en betaalbaar eten voor alle inwoners, en voor landbouw waarbij economie en omgeving in balans zijn. De huidige problemen zitten te diep in ons landbouw- en voedselsysteem verweven. Verbetering van het oude systeem is niet meer genoeg: er is een transitie nodig - een fundamentele, onomkeerbare systeemverandering.

Transitie: al doende leren en al lerende doen

Hoe kijken we naar transitie? Zo'n systeemverandering is een complex en onvoorspelbaar proces. Vele spelers en ontwikkelingen spelen een rol. Hoewel het toch vaak geprobeerd wordt, kun je een transitieproces dan ook niet plannen. Maar je kunt een transitie wel beïnvloeden, steunen en versnellen. Je kunt de complexiteit en onzekerheid omarmen en gebruik maken van kansen voor transitie. Hoe doe je dat?



De aanpak van transitiemanagement¹

De insteek van de Voedselfamilies rust op vier onderdelen, gebaseerd op de aanpak van transitiemanagement:

1. **Duiden.** Hoe ziet de toekomst eruit? Waar werken we naartoe? Samen met andere spelers van verschillende achtergronden kijk je naar de huidige maatschappelijke ontwikkelingen en uitdagingen en ontwikkel je een toekomstvisie.
 - In de Voedselfamilies hebben zijn er vier toekomstbeelden naar voren gekomen, sommige in grote netwerkbijeenkomsten en andere in kleiner gezelschap. Vensterbanklandbouw (korte, lokale ketens), MegaMakerMovement (lokale verwerkingsindustrie), Polderen 3.0 en Circulair: onze toekomstbeelden omvatten verschillende visies op ons voedselsysteem in 2036 - maar kenmerken zich allemaal door optimisme en mogelijkheden (zie kader).

2. **Agenderen.** De nieuwe visie wordt vertaald naar verschillende transitiepaden: routes die naar de toekomstbeelden leiden. Dat geeft ook de mogelijkheid tot ontwikkeling van draagvlak, ambitie en eigenaarschap binnen verschillende netwerken en organisaties - en daarmee tot de ontwikkeling van netwerkcapaciteit voor transitie.
 - De toekomstbeelden hebben we vertaald naar transitiepaden. Welke stappen zetten we van nu tot 2025? En welke stappen zetten we om ons toekomstbeeld in 2036 te verwezenlijken? Zowel de toekomstbeelden als de paden ontwikkelden we - en blijven we ontwikkelen! - met input en inzichten van de Voedselfamilies-partners en de proeftuinen. Daarmee verstevigen we ons netwerk.
3. **Activeren & implementeren.** De ontwikkelde visie en paden worden omgezet tot concrete projecten en experimenten. Door nieuwe werkwijzen op kleine schaal in de praktijk te brengen, kun je elementen van de gewenste toekomst verkennen, en doe je waardevolle praktijkervaring op. Leren is hierbij essentieel: dit scherpt de duiding aan en bevordert doelgerichte actie.
 - De verschillende proeftuinen van de Voedselfamilies zetten met hun experimenten en projecten concrete stappen op weg naar de toekomstbeelden.
4. Het vierde onderdeel heeft een bijzondere plek: het bevindt zich in het midden van het transitiemanagement-proces. **Leren en reflecteren** is geen stap of los onderdeel. Het is de kern van elke interventie die je doet en van elke stap die je zet wanneer je aan transitie werkt. Dat is ook logisch. Transitie vragen om veranderingen op vele maatschappelijke niveaus en domeinen tegelijkertijd. Om dat te realiseren moet je keuzes

maken die radicaal afwijken van de huidige manieren van denken, doen en organiseren. Bij een complex en onvoorspelbaar proces als een transitie blijkt bovendien vaak pas tijdens het proces wat echt belangrijk is - en wat echt bijdraagt aan fundamentele verandering. Voortdurend leren, reflecteren en monitoren vormt daarom de basis van een transitiemanagement-proces. Zo kun je écht andere praktijken, gewoontes, netwerken en institutionele structuren ontwikkelen.

Ook bij de Voedselfamilies hebben we leren en reflecteren in de kern verweven. Het kennisteam verzamelt leervragen en antwoorden - die ben je nu aan het lezen - door bijeenkomsten te organiseren, faciliteren en/of bij te wonen, door proeftuinen te bezoeken en te onderzoeken, en door kennis te delen op bijeenkomsten, via blogs, en publicaties zoals deze.

Meer lezen over onze transitiepaden

De Voedselfamilies hebben een aantal toekomstbeelden gemaakt die tot de verbeelding spreken, en die uitgewerkt tot transitiepaden richting een andere voedseltoekomst. In deze publicaties kun je hier meer over lezen:

[Zuid-Hollandse Voedselfamilies: voortgangsrapportage](#) (Meneer de Leeuw, 2016)

[Eten maken waar je blij van wordt!: tweede voortgangsrapportage Zuid-Hollandse Voedselfamilies](#) (Meneer de Leeuw, 2017)

[Eten maken waar je blij van wordt!: een Voedselfamilies-update](#) (Voedselfamilies, 2019)

[Zó smaakt de toekomst: stappen en lessen uit de Zuid-Hollandse Voedseltransitie](#) (Voedselfamilies, 2019)

¹ Roorda, C., Wittmayer, J., Henneman, P., Steenbergen, F. van, Frantzeskaki, N., Loorbach, D., *Transition management in the urban context: guidance manual*. DRIFT, Erasmus University Rotterdam, Rotterdam, 2014.

Onze methode: de dynamische leeragenda

Leren voor transitie is niet altijd eenvoudig. Soms richt je als team je focus teveel op het benoemen van problemen. Soms ben je juist vooral bezig met concrete activiteiten. Maar al te vaak vergeten we te reflecteren op de bijdrage van onze acties aan transitie. Hoe kun je zowel je handelingsperspectieven op korte termijn als je doelen op lange termijn in het oog houden?

Dit document is opgesteld door gebruik te maken van een *dynamische leeragenda*. Die helpt om uitdagingen en bijbehorende vragen vast te leggen en bij te houden. Zo blijf je gestimuleerd om te blijven werken aan transitie.

Hoe werk je met een dynamische leeragenda? Je begint met het formuleren van een aantal problemen en uitdagingen waarmee je in een project op dat specifieke moment mee te maken hebt. Die verwoord je als leervragen, waarvan je weet dat je ze moet beantwoorden om je project te doen slagen. Soms blijkt tijdens het project dat een leervraag anders moet worden geformuleerd. Je komt nieuwe uitdagingen tegen die aan de dynamische leeragenda moeten worden toegevoegd. Een hardnekkige uitdaging zie je terug als leervraag die steeds op de agenda blijft staan. En is de uitdaging opgelost, of niet meer relevant? Dan verdwijnt de leervraag van de agenda. Werken aan transitie, leren en reflecteren wordt daardoor een integraal onderdeel van je project. Natuurlijk zijn sommige vragen beter geschikt voor een leeragenda dan andere. De dynamische leeragenda, als methode, is met name bedoeld

om “naar buiten” te kijken, naar de wereld, naar het systeem, om jouw project heen. Wat moet er bijvoorbeeld in de wereld om jou heen veranderen, om jouw project nog succesvoller te maken? Zo wordt duidelijk welke systeemveranderingen nodig zijn om de ambities van je project te verwezenlijken. Deze systeemveranderingen worden vervolgens vervat in leervragen².

Hoe hebben wij de dynamische leeragenda gemaakt?

Met het kennisteam hebben we de leervragen en antwoorden -naar gelang die zich voordoen- van de Voedselfamilies verzameld. Welke bronnen hebben we daarvoor gebruikt?

1. De Innovatieagenda Duurzame Landbouw van de Provincie Zuid-Holland
2. Bijeenkomsten met provincieambtenaren in en rond de voedselfamilies, samen met de kwartiermaker van de voedselfamilies: we documenteren, al doende, de leervragen die we signaleren in deze bijeenkomsten.
3. Proeftuinen: we maken gebruik van ontmoetingen met ondernemers uit de proeftuinen. Daarnaast maken we gebruik van de proeftuin-rapportages van het Kennisteam, waarin de voortgang van de proeftuinen wordt gemonitord.
4. Bijeenkomsten en evenementen: we krijgen input uit bijeenkomsten die de Voedselfamilies organiseren met proeftuinen, vernieuwers en experts om toekomstbeelden en -paden te genereren. Daarnaast maken we gebruik van de ideeën en resultaten van Voedselfamilieleden, zoals gehoord en verzameld op evenementen in bredere zin.

Uit deze bronnen destilleren wij de leervragen en antwoorden die we opnemen in onze dynamische leeragenda. Een dynamische leeragenda is een levend document: zowel de antwoorden als de vragen zijn in ontwikkeling. Sommige vragen hebben al heel wat antwoorden gekregen, en andere vragen hebben nog helemaal geen antwoord.

Onze dynamische leeragenda draagt daarmee bij aan verschillende doelen:

- Ze helpt leervragen te identificeren en zorgt ervoor dat de kernvragen aan het begin van het programma niet ongemerkt naar de achtergrond verdwijnen. Zo realiseren we een consistent programma.
- Ze fungeert als richtpunt voor het identificeren van leerresultaten – bijvoorbeeld uit de proeftuinen – zodat het gemakkelijker wordt om de betekenis van leerresultaten voor het programma als geheel te bepalen.
- Ze helpt om bewust de leervragen en doelen van de Innovatieagenda Duurzame Landbouw aan te passen of te heroverwegen, waar dat nodig of mogelijk is.

Zo krijgen we grip op wat we willen leren, op wat we werkelijk leren, en op of er ook leervragen onbeantwoord blijven, en wat we daaraan kunnen doen. Voel je in ieder geval uitgedaagd om mee te leren en uitgenodigd om antwoord te geven!

² Van Mierlo, B., Regeer, B., Van Amstel, M., Arkesteijn, M., Beekman, ..., Leeuwis, C. (2010). *Reflexieve Monitoring in Actie. Handvatten voor de monitoring van systeeminnovatieprojecten*. Oisterwijk, Nederland: Uitgeverij Boppress.

Leervragen en lessen van de Voedselfamilies

Veel leervragen en antwoorden laten zich vangen in verschillende toekomstbeelden: vooruitblikken naar ons voedselsysteem in 2036. Andere vragen en antwoorden overstijgen de toekomstbeelden en hebben betrekking op álle vergezichten die de afgelopen jaren binnen de Voedselfamilies zijn opgedaan - op de voedseltransitie in brede zin dus.

We nemen je mee in de lessen die we verzamelden. We beginnen met een aantal algemene vragen en antwoorden over de voedseltransitie. Dat zijn vragen die sowieso belangrijk zijn voor de voedseltransitie. Vervolgens bespreken we een aantal vragen specifiek over het toekomstbeeld Vensterbanklandbouw. Dat toekomstbeeld heeft totnogtoe het meeste aandacht gekregen, zowel binnen als buiten de voedselfamilies. Ook het beeld MegaMakerMovement komt nog apart aan bod, met de opmerking dat de algemene vraag naar wet- en regelgeving die voedseltransitie mogelijk in de weg staat voor een belangrijk deel is ontleend aan de ervaringen van voedselmakers. Polderen 3.0 en Circulair bespreken we kort samen. Binnen de voedselfamilies zijn deze onderwerpen nog veel minder vaak onderwerp van gesprek geweest, en we hebben nog geen specifieke leervragen voor deze toekomstbeelden beantwoord.

Algemene vragen over de voedseltransitie

We beginnen met de vraagstukken die de voedseltransitie in Zuid-Holland over de hele breedte bestrijken en alle toekomstbeelden raken. De eerste leervraag schetst ons gemeenschappelijk kader; de daaropvolgende vier leervragen geven belangrijke uitdagingen

weer waar verschillende pioniers herhaaldelijk tegenaan lopen. Werken aan deze uitdagingen kan daarom een belangrijke impuls zijn voor de Zuid-Hollandse voedseltransitie.

Leervragen:

- Wat is de maatschappelijke context van de Voedselfamilies? Wat is ons gemeenschappelijk kader?
- Hoe kan de toegang tot grond versterkt worden voor die ondernemers die echt duurzaam willen produceren? Hoe kan de overheid grondposities inzetten voor innovatie?
- Hoe kom je tot eerlijke prijzen voor voedsel?
- Welke bestaande wet- en regelgeving staat de voedseltransitie in de weg?

De maatschappelijke context van de Voedselfamilies

De eerste overkoepelende vraag betreft een framework voor iedereen die betrokken is bij de Voedselfamilies. Wat is ons gemeenschappelijk kader? Wanneer we deze vraag onder de loep nemen, is het allereerst nodig om te kijken naar de maatschappelijke dynamiek rondom de Voedselfamilies. Waar staat de voedseltransitie? Dat we voor grote uitdagingen staan met onze landbouw is duidelijk. Ook in de provincie Zuid-Holland hebben we met deze uitdagingen te maken. Zulke uitdagingen vergen veel geëxperimenteer met nieuw producten, nieuwe teeltwijzen, nieuwe businessmodellen, nieuwe teelten. Gelukkig zijn er al veel ondernemende vernieuwers en vernieuwende ondernemers opgestaan die bijdragen aan transitie van het landbouw- en voedselsysteem.

Denk bijvoorbeeld aan [Getijdenboerderij "Eiland van Dordrecht"](#), een coöperatie van zes lokale partijen die zich richt op het opzetten van een heideboerderij. Bij deze boerderij staat de samenwerking tussen de natuur, landbouw en

de maatschappij centraal. Of [The Cranberry Company](#), die laat zien hoe met een nieuw gewas - de cranberry - de keten kan worden verkort en het waterpeil op de veenweide kan worden verhoogd. En bij project Graanwaard werken akkerbouwers samen met een melkveehouder en een voerexpert om veevoer van lokale granen te ontwikkelen. [SoepStarter](#) wil voedselverspilling bij de consument tegengaan met de productie van basisproducten zoals soep- en smoothiestarters. [Charly's All is Fair](#) maakt plantaardige kazen in allerlei smaken en vormen. En zo zijn er nog veel, veel meer Zuid-Hollandse ondernemers die met hun bedrijf stappen zetten.

De transitie beslaat niet alleen de landbouw (primaire productie), maar ook de industrie (verwerking), de handelsketen van boer naar bord (transport en retail) en, uiteindelijk, onze consumptie - hoe en wat wij eten. [Lekkernassûh](#) is daar een mooi voorbeeld van. Deze lokale voedselgemeenschap organiseert toegang tot betaalbaar, lokaal biologisch voedsel voor burgers in Den Haag. En natuurlijk de Rotterdamse gemeenschap van voedselmakers, zoals makerscoöperatie [Flowers & Sours](#), die bestaat uit voedselverwerkers die "groter zijn dan je keuken, maar kleiner dan de industrie" (zegt Diana van Ewijk, van SoepStarter). Of [Rotterdamse Oogst](#), die een markt in Rotterdam organiseert voor duurzaam voedsel binnen een straal van 50 km. van de Coolsingel.

Wat ook gebeurt: gevestigde partijen voegen zich steeds vaker bij de vernieuwers en zetten zich in voor transitie. In Zuid-Holland is dit duidelijk zichtbaar in onze Voedselfamilies, waar ook grotere gevestigde partijen een rol in spelen. De Provincie Zuid-Holland ondersteunt de Voedselfamilies in woord en daad als volwaardige partner. De LTO (Land- en Tuinbouw Organisatie) is betrokken bij meerdere proeftuinen, en

heeft de Zuid-Hollandse melkveehouders onderwijs aangeboden voor het vernieuwen van businessmodellen. Zo zijn er nog veel meer voorbeelden te noemen.

Met de toestroom van gevestigde partijen is de landbouw- en voedseltransitie in een nieuwe fase gekomen: er ontstaat *ruimte voor transitie*.

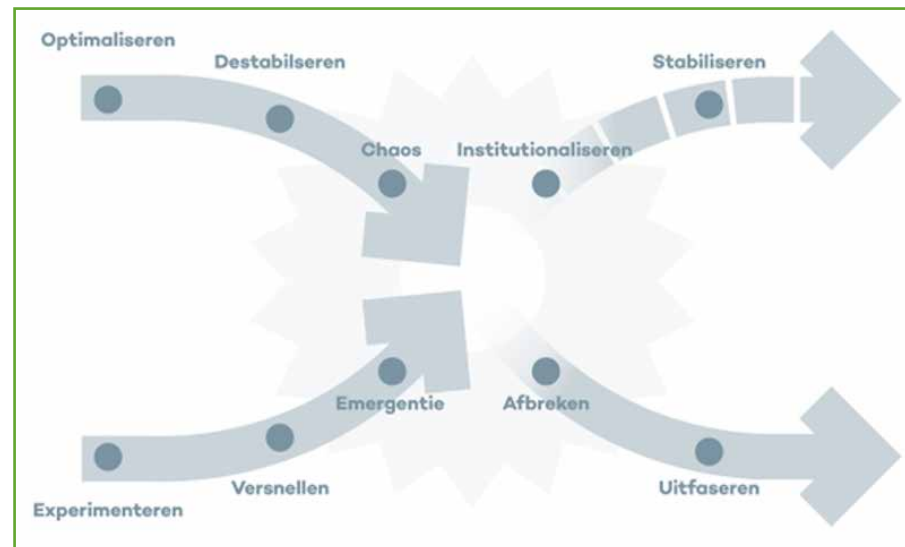
Ruimte voor de Zuid-Hollandse voedseltransitie

Een transitie begint als een worsteling van vernieuwers. Terwijl de meeste gevestigde partijen het bestaande systeem optimaliseren, werken pioniers aan alternatieven en proberen die te ontwikkelen tot nieuwe businessmodellen. Hun vernieuwende producten en diensten bedienen nog maar een kleine markt. Werken aan transitie is in deze fase hoofdzakelijk gericht op het creëren van regelluwe zones en het subsidiëren

van experimenten van vernieuwers die nog niet sterk genoeg zijn om de competitie op de markt het hoofd te bieden.

In de volgende fase is er sprake van destabilisatie van het oude regime, van de doorontwikkeling van vernieuwing - en van chaos, wanneer gevestigde manieren van denken, doen en organiseren weg lijken te vallen. Experimenten zijn nog steeds belangrijk, maar het moet nu niet bij uitzonderingen blijven. Nu is het voor transitie belangrijk om te zoeken naar institutionele aanpassing en inpassing.

Deze fase herkennen we terug in de Zuid-Hollandse voedseltransitie. Vernieuwers werken steeds vaker samen in allerlei netwerken, zoals de [Groenste Familie van Zuid-Holland](#), en de gevestigde orde sluit zich steeds vaker aan.



Transitiedynamiek in verschillende fases³

³ Lodder, M., C. Roorda, D. Loorbach, C. Spork. *Staat van Transitie: patronen van opbouw en afbraak in vijf domeinen*. DRIFT, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2017.

Transitie is niet langer een worsteling van vernieuwers tegen de gevestigde orde. Het is nu een arena, waarin vernieuwers en gevestigde partijen samen worstelen voor transitie.

Dat gaat verder dan het versterken van vernieuwende praktijken. Het gaat ook om samen actie voeren om het institutionele systeem te laten kantelen: bijvoorbeeld voor eerlijke prijzen, of voor een grondpolitiek die bijdraagt aan transitie, of voor het wegnemen van belastingvoordelen voor grootverbruikers van fossiele energie.

Overigens herkennen we ook in de boerenprotesten deze fase van transitie. Die geven de onrust weer van een transitie die aan snelheid en kracht wint, en dus ook steeds meer weerstand oproept.

Nu er ruimte voor transitie is, verschuift de aandacht van het creëren van regelluwe zones naar het werken aan de geldende regels zelf. Dat is de staat van de Zuid-Hollandse voedseltransitie, en dat is het gemeenschappelijke kader waarbinnen de Voedselfamilies werken.

Voedselfamilies: beleidsprogramma?

Wanneer we kijken naar de specifieke beleidscontext van de Voedselfamilies, de Innovatieagenda Duurzame Landbouw, dan is het moeilijker één gemeenschappelijk kader te herkennen.

Enerzijds hebben we namelijk te maken met de beleidsrealiteit, zoals die wordt gevormd door de doelen van de Innovatieagenda Duurzame Landbouw. Deze beleidsdoelen raken rechtstreeks aan milieu-impact en economische impact, zijn concreet, richten zich op de korte termijn, en hebben vooral betrekking op de eigenschappen van ons huidige voedselsysteem.

Anderzijds hebben we te maken met de toekomstperspectieven van de Voedselfamilies.

De toekomstperspectieven zijn abstracter, breder en gaan ook in op de rol van landbouw en voedsel in de toekomstige samenleving. De toekomstperspectieven verbeelden het gehele systeem, op een geïntegreerde manier.

Natuurlijk is er thematische overlap tussen de beleidsdoelen en de toekomstbeelden. Beiden richten zich op een economisch volhoudbare sector en de versterking van biodiversiteit en circulariteit. Noch de beleidsdoelen, noch de toekomstbeelden zijn bovendien in steen gebeiteld. Ze zijn veranderlijk en in beweging.

Terwijl de Voedselfamilies en proeftuinen zich verder ontwikkelen, verandert de beleidscontext en de inhoud van de toekomstbeelden. Misschien verdwijnen er toekomstbeelden, of komen er nieuwe bij. Er is dus sprake van meerdere kaders in meerdere contexten, die samenhangen en veranderen - net als de Voedselfamilies zelf.

Grondtoegang en grondposities

Voedsel en grond zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Voor voedselvernieuwers kan grond een obstakel zijn. Hoe word je boer als je nog geen grond hebt? Hoe kun je als bestaande boer verduurzamen als de grond waarop je wilt telen steeds duurder wordt? Hoge grondprijzen dwingen tot intensivering en schaalvergroting en remmen nieuwe experimenten.

De rol van grond maakt dat grootschalige, kapitaalkrachtige spelers het makkelijker hebben dan innovatieve, kleinschalige voedselmakers. De overheid speelt daarbij een dubbele rol: de Provincie Zuid-Holland heeft belangrijke grondposities die door boeren gebruikt kunnen worden, maar gaat vooral in zee met de hoogste bieder. Zo worden gangbare spelers bevoorrecht, in plaats van de pioniers die bijdragen aan de Innovatieagenda Duurzame Landbouw.

Grondprijzen vormen een belemmering voor koplopers. Als een koploper zijn of haar gangbare bedrijf bijvoorbeeld natuurinclusief gaat maken, dan kan het zijn dat diens landbouwgrond deels als natuur wordt gezien. En dan daalt de grondprijs. Dat kan een probleem vormen wanneer de grond het onderpand is voor een lening: de kredietwaardigheid van een bedrijf loopt dan een risico. Wanneer de grondprijzdaling daarentegen wordt gecompenseerd, wordt het combineren van landbouw en natuur aantrekkelijker. Er is daarom behoefte aan regelingen of aan wet- en regelgeving in bestemmingsplannen om de grondprijzdaling te compenseren of voorkomen.

Casus: Successie Surfers

Hoe belemmeren grondprijzen pioniers? Daar weten Sandra van der Maas en Tim Seegers alles van. Onder de naam Successie Surfers waren deze pioniers op zoek naar een geschikte locatie voor een voedselbos. De huidige wettelijke kaders bemoeilijken het opzetten van een voedselbos echter.

Een belangrijk obstakel voor Sandra en Tim was het onderscheid tussen landbouw en natuur. Bestemmingsplannen voor landbouwgrond laten bijvoorbeeld geen bomen en struiken toe en pachtcontracten worden voor de korte termijn afgesloten. En omgekeerd is een voedselbos niet hetzelfde als een natuurgebied. Waar vind je dan een goede locatie? Wie heeft die in bezit? Hoe benader je de eigenaar? En hoe zorgen we er voor dat we, als provincie, onze (landbouw)grondposities zo inrichten dat ook voedselbossen mogelijk worden? Uiteindelijk is Successie Surfers niet van de grond gekomen.

En hoe ga je om met eigendom? Het is natuurlijk niet noodzakelijk dat de boer of maker de grond zelf in bezit heeft. Nieuwe eigendomsverhoudingen hebben veel voordelen. De eventuele afwaardering van gronden vormt geen risico voor de bedrijfscontinuïteit als je ze als boer niet in eigendom hebt - en als grondbezittende Provincie of andere partij met collectief belang (zoals een stichting) kun je sturen op gewenst gedrag. Nu wordt grond vaak verpacht aan de hoogste bieder, waardoor grootschalige, kapitaalkrachtige en veelal reguliere spelers worden bevoordeeld. Wat zou er gebeuren als duurzaamheid de doorslaggevende rol speelt bij het toekennen van grond? Tegelijkertijd kan grond een hefboom zijn voor fundamentele verandering. De organisatie Commonland werkt bijvoorbeeld met een framework dat winst breder definieert dan enkel financieel. Daardoor kunnen pioniers makkelijker aan grond komen en kunnen nieuwe en gevestigde boeren voorwaarden meekrijgen om te veranderen.

Dat vraagt om een andere kijk op waarde en een ander beleid. Grond wordt dan een hefboom die aan transities bijdraagt - en de Provincie Zuid-Holland kan haar grondposities voor dat doel inzetten door specifieke afspraken te maken met pachters. Zo krijgen koplopers eenvoudiger toegang tot grond, en worden gevestigde ondernemers uitgedaagd te verduurzamen. Daarmee maken we de weg vrij voor vernieuwende proeftuinen en koplopers met een kleinere portemonnee.

Eerlijke prijzen

Wie betaalt de prijs voor de transitie? Een veelgehoorde klacht van voedselvernieuwers - en van vele anderen in de Voedselfamilies - is dat de huidige prijzen oneerlijk zijn. Maar wat is er precies oneerlijk aan onze huidige prijzen?

En hoe kunnen we werken aan eerlijke prijzen? Die vragen kunnen we op verschillende manieren en niveaus beantwoorden.

Allereerst leiden de ongewenste bijeffecten van onze productie en consumptie tot kosten die niet in de consumentenprijs worden meegenomen. Denk bijvoorbeeld aan de gestegen kosten van drinkwaterproductie, als gevolg van bemesting, en de gestegen zorgkosten door de toename in obesitas en suikerziekte. Andersom betalen we net zomin voor de eisen, hoop en wensen die we neerleggen op het boerenerf - eisen aan landschapskwaliteit en waterbeheer, hoop op een boerderij als schakel in ons ecosysteem, wensen voor de boer als cultuurdrager... We vragen steeds meer van de boer, maar we betalen enkel de directe prijs van ons voedsel.

Ook de productiekosten spelen een rol in oneerlijke prijzen. Nederlandse boeren moeten vaak aan hogere milieu-maatstaven voldoen dan hun buitenlandse collega's, en kunnen daardoor moeilijker concurreren. Tel daar de relatief lage verdiensten en de hoge werkdruk bij op, en je begrijpt dat de oneerlijke prijzen zich ook doorvertalen naar een afnemende populariteit van het boerenvak. Er is, kortom, veel aan te merken op de prijs die we betalen voor ons voedsel en aan onze voedselmakers. Hoe zetten we echter de stap naar eerlijke prijzen?

Stappen naar eerlijke prijzen

True Cost Accounting (TCA) is een veelbesproken wijze van werken aan andere, eerlijke prijzen. De basisgedachte achter TCA is dat alle externe, ongewenste effecten van productie in kaart worden gebracht, worden geprijsd en in rekening worden gebracht. Maar wat is een goede tussenstap naar deze robuuste, maar ook veelomvattende oplossing?

Uit de Voedselfamilies is de tussenoplossing [Goede Markt](#) naar boven gekomen: een marktconcept van Stichting Goede Waar, dat de eerste stap kan zijn naar een keten waarin alleen eerlijke prijzen worden gerekend.

Goede Markt is een marktplaats met eerlijke prijzen voor voedsel. Deelnemende producenten worden gerangschikt naar hun relatieve duurzaamheid op basis van data, waarbij producenten ook zelf data kunnen aanleveren of corrigeren. Goede Markt rekent daarnaast een extra marge op alle prijzen en geeft deze terug aan de afnemers van de meest duurzame producten. Zo wordt duurzaam inkopen goedkoper en aantrekkelijker en krijgt de duurzaamste producent een eerlijke prijs, wat producenten motiveert om op duurzaamheid te concurreren.

Doordat Goede Markt snel werkt, zonder al te veel complex rekenwerk of overheidsbemoeienis, is het concept een goede opstap naar True Cost Accounting. In een markt waarin online verkoop steeds populairder wordt, liggen er kansen voor snelle verdere realisatie. Het concept is bovendien makkelijk toepasbaar in andere contexten en markten. Met de juiste steun - van bijvoorbeeld ambassadeurs, overheden als launching customers en korte keten-coöperaties - kan Goede Markt als vliegwiel dienen voor de invoer van eerlijke(re) prijzen.

Welke bestaande wet- en regelgeving staat de voedseltransitie in de weg?

Het is misschien wel het meest gehoorde obstakel voor transitie: wet- en regelgeving. Meestal wordt echter niet vermeld welke wetten en regels vernieuwing precies in de weg staan. We zijn in de ervaringen van de Voedselfamilies een aantal specifieke voorbeelden tegen gekomen die we hier behandelen⁴.

Knellende wet- en regelgeving kan koplopers in de weg staan, zoals in het eerder genoemde voorbeeld van de Successiesurfers, die moeite hadden met het vinden van een locatie voor hun voedselbos. Ook voor De Getijdenboerderij knellen de wettelijke kaders: de schaapskudde van de Getijdenboerderij voert netto mineralen af uit natuurgebied - en draagt zo bij aan de biodiversiteit - maar veroorzaakt in dat proces ook stikstofdepositie. Hoe werkt bijvoorbeeld meldings- en vergunningsplicht in dergelijke, nog onbekende bedrijfsmodellen?

Een belangrijk knelpunt is daarnaast het levensmiddelenrecht, dat hoofdzakelijk gericht is op een gelijkwaardig kwalitatief productniveau voor de Europese markt en voedselveiligheid. Duurzaamheid is vooralsnog geen thema - maar het is tijd voor verandering. Op dit moment lijken sommige regels namelijk in de weg te staan van de transitie naar een duurzaam voedselsysteem.

Datumcodering

Een eerste voorbeeld betreft de datumcodering van voedingsmiddelen: de THT- (tenminste houdbaar tot) en TGT- (te gebruiken tot) codes die voor bijna alle voedingsmiddelen verplicht zijn. De codes hebben verschillende betekenissen. THT is een kwaliteitsaanduiding die inhoudt dat je product misschien minder lekker wordt, maar veilig blijft. TGT is een veiligheidsaanduiding: na deze datum kun je het product niet meer veilig eten. Voor veel consumenten is dit verschil onduidelijk, waardoor THT-producten onnodig worden weggegooid. Natuurlijk moet de voedselveiligheid bewaakt worden, maar met een voedselsysteem onder druk zijn deze verwarrende aanduidingen wel aan herziening toe.

Intellectueel eigendom

Een ander voorbeeld van wet- en regelgeving die de transitie beperkt, zijn intellectuele eigendomsrechten. Veel proeftuinen werken aan innovatieve smaken en voedselproducten met niet alleen duurzame, maar ook financiële impact. Daar liggen vaak kapers op de kust! Met intellectuele eigendomsrechten kun je als maker je ideeën beschermen - denk bijvoorbeeld aan octrooien, beeldmerken en auteursrechten. Juist op het gebied van voedsel is deze bescherming echter beperkt. Enerzijds is dat positief: je kunt makkelijker verder innoveren met een idee, wat kan leiden tot betere ideeën. Anderzijds is het demotiverend: waarom zou jij je tijd, geld en energie in een idee stoppen dat een ander verder gaat ontwikkelen?

Novel Foods Regulation

Een derde beperking raakt innovatieve voedingsmiddelen, ook wel novel foods genoemd. Dit zijn voedselproducten die nog niet eerder in enige mate onderdeel zijn geweest van ons dieet. Denk hierbij bijvoorbeeld aan insecten of het eiwitrijke eendenkroos, beiden innovatieve oplossingen voor onze groeiende, belastende vleesconsumptie, maar het kan ook gaan om nieuwe moleculen, extracten, of om producten met specifieke inhoudsstoffen. Onder de Novel Foods Regulation mag voedsel dat voor 15 mei 1997 nog niet werd geconsumeerd niet zomaar op de markt worden gebracht. Onduidelijkheid over de status van insecten zorgt ervoor dat de Nederlandse consument ze toch af en toe in de supermarkt kan vinden, maar bredere uitrol wordt door deze wetgeving verhinderd. Zo kunnen waardevolle alternatieven verzanden in juridische procedures. Eendenkroos is voorlopig nog niet op ons menu te vinden.

Hoe doen we dat anders?

Wet- en regelgeving kan de richting en snelheid van de voedseltransitie beïnvloeden - in negatieve zin, zoals in bovenstaande voorbeelden, maar ook in positieve zin. Zo kunnen regels helpen bij het faciliteren en versnellen van experimenten, bijvoorbeeld door specifieke groepen of producten uit te sluiten van regels of juist specifieke regels te maken die het speelveld van de markt veranderen. Hoe houdt je daarbij de balans tussen voedselveiligheid en duurzaamheid?

Qua datumcodering kan een verandering van de terminologie verwarring voorkomen. Ook kan de lijst met uitzonderingen worden uitgebreid door de EU-lidstaten en de Europese Commissie, en kan maatwerk voor verschillende groepen en producten zorgen voor veilige speelruimte. Deze oplossingen richten zich echter allemaal op verandering van wetgeving. De grootste kans

4 Verra, M. (2019) (Voedsel)transitie vanuit een juridisch perspectief. Rotterdam: DRIFT, Erasmus Universiteit Rotterdam. Zie ook: <https://drift.eur.nl/publications/producen-is-risiken-aansprakelijkheidsrecht/> <https://drift.eur.nl/publications/smakelijk-weten-balans-in-levensmiddelenrecht/>

ligt nu in het informeren van consumenten over de verschillende aanduidingen. Hier ligt een taak voor de overheid, maar ook ondernemers kunnen hun rol pakken door op verpakkingen weer te geven wanneer het gaat om een kwaliteitsaanduiding en wanneer het gaat om een veiligheidsaanduiding. Daarbij moet natuurlijk wel rekening worden gehouden met wet- en regelgeving rondom verpakkingen en misleidende informatie. Ook andere oplossingen, zoals de 35%-kortingsstickers van de Albert Heijn, vergroten de bewustwording rondom datumcodering en laten zien dat kleine stappen nu gezet kunnen worden.

Wat betreft het intellectueel eigendom is het interessant om te kijken naar oplossingen op het snijvlak van open source licenties uit de software wereld, fair use, plant breedters' rights, clausules over reverse engineering, en de erkenning van de voedselmaker in haar rol als vernieuwer. In één van de makersbijeenkomsten van de Voedselfamilies werd bijvoorbeeld het idee geopperd om de recepturen van de makers algemeen toegankelijk te maken, maar wel op een versleutelde manier. Zo kan namaak van origineel worden onderscheiden. Tegelijkertijd kan iedereen toegang vragen tot de onversleutelde receptuur, zolang wijzigingen worden teruggegeven aan de oorspronkelijke maker. Wanneer de winst op een gedeeld product bovendien meer wordt dan €20.000, moet er 3% maker's fee afgedragen worden aan de oorspronkelijke maker.

Het is daarnaast belangrijk ook te zoeken naar die juristen die mee willen denken en hun expertise in willen zetten om te zoeken naar de mazen in de wet. Het is duidelijk dat de wetgeving moet veranderen om de voedseltransitie te versnellen. Tot die tijd kunnen tussenoplossingen, ontwikkeld met experts, echter helpen bij de eerste stappen.

Vensterbanklandbouw: korte voedselketens met eten van eigen bodem

'Uit je voorraad kies je ditmaal bruine bonen. Peulvruchten van eigen bodem vormen een belangrijk onderdeel van je dieet. Logisch natuurlijk: vleesproductie neemt veel ruimte in beslag, en zoveel is daar nu ook weer niet van in Zuid-Holland! De appels komen dit keer niet uit eigen provincie, maar uit Zeeland - maar gelukkig nooit meer uit Nieuw-Zeeland, zoals vroeger. Producten van ver eet je nog maar zelden. Wat koffie of cacao, dat is het eigenlijk wel: het is verbazingwekkend wat de eigen bodem te bieden heeft!'

Wat tijdens de start van de Voedselfamilies in 2016 radicaal leek, is in 2036 normaal: we eten voor 80% uit eigen provincie. Dat levert nieuwe smaken op, versere producten, minder uitstoot en betere verbindingen tussen boer en burger. Daarmee is ook het landschap veranderd: de koeien zijn bijna volledig uit beeld verdwenen en hebben plaats gemaakt voor voedselbossen in natuurgebieden en hoog-intensieve landbouw op andere locaties. Zo is het mogelijk om grotendeels lokaal te eten.

Het beeld Vensterbanklandbouw gaat uit van een toekomst waarin lokale en diverse productie en korte ketens tussen producent en consument de hoofdrol spelen. Van alle toekomstbeelden van de Voedselfamilies heeft Vensterbanklandbouw, en dan vooral het idee om voor 80% of meer zelfvoorzienend te zijn in Zuid-Holland, de meeste bekendheid gekregen. Maar kan Zuid-Holland wel in zo'n mate zelfvoorzienend worden? Welke keuzes horen daarbij? Wat ligt er dan op ons bord? En willen we dit allemaal? De meeste vragen gaan

dan ook over het toekomstbeeld zelf:

- In hoeverre en hoe kan Zuid-Holland zichzelf voeden?
- Hoe komt ons dieet eruit te zien wanneer 80% van ons voedsel geproduceerd wordt in de provincie en 20% van buiten komt?
- Wat betekent een 80%-20% voedselaanbod voor ons landschap? (ook op gebied van distributie, ruimtelijke inrichting) Wat gaan we wel en niet doen? Gaan we een ruimtelijk ontwerp maken of niet? Werken we toe naar een regionaal voedselsysteem?
- Wat betekent een 80%-20% voedselaanbod voor CO₂-uitstoot? Wat zijn milieueffecten van de korte keten?
- Hoe kan het gedrag van consumenten beïnvloed worden om de vraag naar producten uit korte ketens toe te laten nemen?
- Wat zijn de gevolgen van Vensterbanklandbouw voor voedselverspilling?

Een tweede set vragen gaat vooral over boeren en ondernemen binnen de Vensterbanklandbouw. Die vragen zijn dus vooral belangrijk voor de ondernemers en voor de overheden en belangenorganisaties die Vensterbanklandbouw mogelijk willen maken:

- Hoe zien de financieringsmodellen van de nieuwe boer-burgercoöperaties van de toekomst eruit? En wat is, of anders, wat kan de rol van de banken daarbij zijn?
- Welke mogelijke combinaties van lokale producenten en logistieke diensten kunnen het regionale product op de gangbare markt brengen?
- Wat zijn sociale en sociaal-economische effecten (hoe beïnvloedt dit het gedrag van consumenten)? Hoeveel mensen doen dit en voor wie is dit haalbaar, met andere woorden, kan iedereen meedoen en hoe krijg je mensen mee?

- Wat zijn de baten? Levert de Vensterbanklandbouw bijvoorbeeld meer banen of andere verdienmodellen op?
- Hoe verbinden we cultureel diversere makers met de beweging? Hoe zorgen we voor meer culturele diversiteit in de beweging? Hoe koppelen we de producten van lokale boeren aan de stedelijke culturele diversiteit?

Vragen over het 80-20 toekomstbeeld

In hoeverre en hoe kan Zuid-Holland zichzelf voeden?

Kunnen we -voor 80%- eten van Hollandse bodem? Een eerste snelle rekensom, met behulp van de gegevens over de Zuid-Hollandse voedselproductie van het Centraal Bureau voor de Statistiek en PDOK (Publieke Dienstverlening Op de Kaart), suggereert dat Zuid-Holland vandaag de dag voor 40% zelfvoorzienend kan zijn, op basis van een overwegend vegetarisch dieet met veel peulvruchten en wat noten. Sommige gewassen zijn schaars in Zuid-Holland, zoals asperges die op zandgrond groeien, maar verder is het dieet met een mix van groenten, fruit, aardappelen, granen en zuivel bijzonder compleet⁵.

Om het percentage zelfvoorzienendheid van 40% naar 80% te verhogen, zijn vooral eiwitten en vetten een knelpunt: groenten hebben we in overvloed. Het kennisteam van de Voedselfamilies heeft verkend wat 80%-20% betekent in de

praktijk⁶. De vraag daarbij is niet alleen óf het kan, maar ook hoe, en wat we willen. Als startpunt hebben we onderzocht wat er gebeurt als de bevolking licht stijgt, het landbouwareaal wat afneemt en we een beetje vermindering van voedselverspilling bewerkstelligen door de kringlopen te sluiten. Maar daarna gaat het vooral om keuzes maken.

Als we naar 80%-20% willen, dan moeten we dus keuzes maken - over dieet, dierenwelzijn, diversiteit en intensivering van productie, biodiversiteit, verzilting en landschap, wel of niet biologisch produceren en omgang met nationale en internationale doelstellingen. Duurzaamheid, wensen en behoeften, haalbaarheid en onzekerheden spelen bij al deze vragen een rol. Hieronder bespreken we een greep uit deze keuzes. De keuzes die wij gemaakt hebben, zijn niet bindend voor het werken aan een 80/20-voedselproductiesysteem. Ook andere keuzes zijn mogelijk, maar wil je dit toekomstbeeld realiseren, dan zullen deze vragen steeds gesteld moeten worden. Het belangrijkste inzicht? Willen we 40 tot 80% van Zuid-Hollandse bodem eten, dan moeten we onze voedseldistributie- en verkoop radicaal anders organiseren. In het huidige systeem lukt het niet.

Ons 80%-20%-dieet

Stel, we volgen de voorschriften van het Voedingscentrum, dan ziet ons weekmenu er vandaag grofweg als volgt uit. 's Ochtends eten

of drinken we ongeveer 300 gram zuivel; in de middag eten we brood en tussendoor drinken we koffie en water - natuurlijk met een koekje erbij! In ons weekmenu eten we driemaal vlees, tweemaal vis en tweemaal peulvruchten bij de avondmaaltijd. Maar dat is niet vol te houden als we in 2050 80% van ons eten uit Zuid-Holland willen halen in 2050. Om dat nader te verkennen zijn als eerste uitgegaan van een lokale adaptatie van het EAT-Lancetdieet⁷. Dit dieet, gericht op een gezond en duurzaam menu, is minder dierlijk (79% minder vlees), meer plantaardig, en vers of hooguit licht bewerkt voedsel. Onze Zuid-Hollandse variant is flexitarisch met veel peulvruchten. Sommige gewassen, zoals de op zand geteelde asperges, zijn schaars, maar verder is de mix van zuivel, groenten, fruit, aardappelen en granen bijzonder compleet.

De beperkte aanwezigheid van dierlijke producten is in ons scenario een probleem. Zelfs als we - volgens het Lancet dieet 79% minder vlees gaan eten, dan nog moeten we meer vee gaan houden in Zuid-Holland om voor 80% zelfvoorzienend te zijn. Zo'n keuze roept vragen op, omdat veehouderij ook een belangrijke bijdrage levert aan allerlei milieuschade. We zijn er in ieder geval van uitgegaan dat er geen biologische veehouderij plaatsvindt, omdat die nog meer grondoppervlak nodig heeft, en die is immers beperkt in Zuid-Holland.

Welke producten halen we van verder weg? In ons toekomstscenario wordt 20% van ons voedsel geïmporteerd: wij hebben hierbij gekozen voor producten met een lage opbrengst per hectare, vooral granen, en daarnaast wat peulvruchten, pinda's en noten. Deze producten kosten veel ruimte, die we in Zuid-Holland niet hebben, en vormen een waardevolle toevoeging aan het dieet. De dieetkeuze en de beschikbare ruimte bepalen dus mede de import-keuzes - en de

5 Nefs, M. (2017, 7 februari). 80% van Zuid-Hollandse maaltijden van lokale bodem – kan dat?

Geraadpleegd van: <https://versestad.nl/2017/02/80-van-zuid-hollandse-maaltijden-van-lokale-bodem-kan-dat/>

6 Dit stuk is gebaseerd op: Masseurs, G., Van Gastel, E., Leeman, A., Van de Munt, C. (2020). *Impact meten: 80/20 voedsel uit eigen regio*. Den Bosch: HAS Hogeschool.

7 Willett, W., Rockström, J. Loken, B., Springmann, M., Lang, T., Vermeulen, S., ... Murray, C.J.L. (2019). *Food in the Anthropocene: the EAT–Lancet Commission on healthy diets from sustainable food systems*. *The Lancet Commissions*, 393 (10170), 447-492.

lokale teeltmogelijkheden bepalen mede het dieet. Dat kan natuurlijk nog wel veranderen: wie weet welke productiemogelijkheden we in 2050 hebben in Zuid-Holland?

Daarbij moeten we ons ook realiseren dat verder weg ook relatief dichtbij kan zijn: we kunnen er bijvoorbeeld voor kiezen om ons fruit uit Zeeland te halen, in plaats van Nieuw-Zeeland, en onze granen uit Groningen, of uit Frankrijk. Hoe willen we lokaal precies definiëren? Ook dat zijn keuzes die we moeten maken.

80%-20%-voedselaanbod: ons landschap

Als je 80% van je voedsel lokaal wilt betrekken, dan moet je er voor zorgen dat dat ook lokaal beschikbaar is. Er is vooral behoefte aan een bredere diversiteit aan producten. Om te komen tot een duurzamere productie in combinatie met diverser aanbod lijkt stroteelt de aangewezen mogelijkheid: meer verschillende producten, minder noodzaak tot bestrijdingsmiddelen. Dat zou betekenen dat het platteland in de akkerbouwgebieden behoorlijk radicaal van uiterlijk verandert. Een lappendeken van verschillende gewassen, met daartussen kleinere landbouwvoertuigen.

Het scenario betekent ook verandering voor het veenweidegebied. Weliswaar langzaam, stukje bij beetje, maar wel structureel. De meest verzilde veenweidegebieden maken plaats voor voedselbossen die CO₂ opslaan in plaats van uitstoten, en die we gebruiken om eiwitrijke gewassen zoals noten te telen. Voor het glastuinbouwgebied bevat ons scenario geen wijzigingen voor het landschap.

80%-20%-voedselaanbod: CO₂-uitstoot en het milieu

Welke impact heeft ons veranderde voedselaanbod en dieet op de CO₂-uitstoot en het milieu?

Wanneer we uitgaan van een lokale adaptatie van het EAT-Lancetdieet, zoals eerder beschreven, verandert de impact van ons dieet op het milieu.

Zo veroorzaakt de landbouw verschillende broeikasemissies die bijdragen aan klimaatverandering: denk bijvoorbeeld aan het verwarmen van kassen, emissies uit de veehouderij, uitstoot door veenoxidatie en door de productie en afbraak van (kunst)mest. Wanneer we de lokale variant van het EAT-Lancetdieet weten te realiseren in 2050, nemen de emissies in totaliteit af - maar dat geldt niet voor alle sectoren.

Zo wil de glastuinbouw energieneutraal zijn in 2050: dat scheelt 2,5 Mton CO₂-uitstoot ten opzichte van nu. De uitstoot van CO₂ neemt ook af doordat veenoxidatie is tegengegaan door de aanplant van voedselbossen op ongeveer 50% van het veenweidegebied. Veenweidegebieden, die een groot deel van het Zuid-Hollandse landbouwareaal beslaan, zijn ongeschikt voor akkerbouw. De gebieden worden daarom momenteel, na droogzetting, gebruikt om melkvee te laten grazen. Dat zorgt voor CO₂-uitstoot: niet alleen door het vee, maar ook door de veenoxidatie als gevolg van de droogzetting. Voedselbossen zijn daarom een interessant alternatief. Deze bossen leggen CO₂ vast, zorgen voor een hogere biodiversiteit en leveren voedsel op. Door de overstap naar stroteelt legt de akkerbouw eveneens meer CO₂ vast dan de reguliere akkerbouw. De toename van het aantal dieren zorgt echter weer voor een kleine toename van de uitstoot van methaan (CH₄) en zorgt ervoor dat de uitstoot van lachgas (N₂O), ondanks de compensatie door voedselbossen, gelijk blijft.

Het gebruik van *bestrijdingsmiddelen* verandert sterk door ons aangepaste dieet.

Nu verschilt het gebruik per teelt: zo heeft de glastuinbouw slechts een klein aandeel in de totale hoeveelheid werkzame stof die wordt ingezet in de landbouwsector, maar de toxiciteit van de gebruikte middelen, en daarmee ook de milieudruk, is groot. Vooral de bloemeteelt is hierin problematisch. In 2050 is er echter geen meer plek voor sierteelt. Dat leidt voor een enorme afname van het gebruik van bestrijdingsmiddelen! Boeren passen daarnaast stroteelt toe, waarbij meerdere gewassen tegelijk geteeld worden. Dat levert variatie in de oogst op, zorgt ook voor een robuuster verdienmodel, én voor diversiteit en risicospreiding, waardoor er veel minder tot geen bestrijdingsmiddelen meer nodig zijn.

Ook de impact om de vermessing van water door de toepassing van organische meststoffen neemt af. De vermessing van zoet water wordt met name veroorzaakt door de landbouw; de vermessing van zout water wordt voornamelijk veroorzaakt door de veeteelt. Bij beide vormen van vermessing is in 2050 een lichte afname te zien, doordat het kunstmestgebruik is teruggebracht.

Fijnstofemissies zijn erg schadelijk voor de volksgezondheid. De landbouwsector, en met name de veehouderij, zijn een belangrijke bron van fijnstofemissies in Nederland. In 2050 zal dit niet afnemen: om Zuid-Holland te voeden volgens het EAT Lancet-dieet, moet het aantal kippen stijgen, wat een nieuwe emissiebron veroorzaakt. Een mogelijk ingreep is het binnen houden van kippen: huisvesting in een schamel- of volièrestal zorgt ervoor dat er meer fijnstof in de lucht terecht komt.

Ook voor de *bodem* heeft het veranderde dieet weinig gevolgen. Met name de veehouderij veroorzaakt verzuring van de bodem, voornamelijk door ammoniakemissies uit mest

en kunstmest. Hoewel een afname van het kunstmestgebruik in 2050 voor een afname van verzurende emissies zorgt, zorgt de toename van het aantal dieren er weer voor dat de uitstoot bijna gelijk blijft.

Verzilting, onder andere veroorzaakt door de stijging van de zeespiegel, blijft in 2050 een groot probleem. In Zuid-Holland wordt naar verwachting het meeste last ondervonden door akkerbouwers: hier komen veel teelten voor die al schade ondervinden bij relatief lage zoutgehalten. Bovendien is er veel kans op verziltingspieken in de zomer, onder andere door zoutwaterindringing via de Nieuwe Waterweg, en is er veel concurrentie voor zoet water. Hoewel Waterschappen en het Rijk hun best doen de verzilting in te dammen, raakt een groot deel van de landbouwgrond in 2050 toch verzilt - en deze verzilting zal na 2050 alleen nog maar verder doorzetten. Een mogelijke aanpassing is de teelt van zilttolerante gewassen, zoals bijvoorbeeld al meer in Zeeland gebeurt.

80%-20%-voedselaanbod: consumentengedrag en -vraag

Eten uit de korte keten zorgt voor nieuwe smaken en nóg versere producten, maar het vereist wel coördinatie om de vraag en het gedrag van de consument op dit aanbod aan te laten sluiten. Hoe kunnen we dat aanpakken?

Interactieve platforms kunnen deels een antwoord bieden op deze vraag, door te monitoren hoeveel mensen er lokaal gevoed kunnen worden en door interactie met de burger. Deze kennis kan gebruikt worden om het aanbod beter af te stemmen op de wens van de consument - qua producten, maar bijvoorbeeld ook qua verpakkingen en logo's. De vraag om zo'n platform te ontwikkelen, is nu uitgezet bij studenten van de opleiding Food, Commerce and Technology van InHolland Rotterdam.

Deze studenten zetten zich ook voor een andere oplossing in: in duo's geven ze smaakles aan basisschoolleerlingen, met behulp van het [smaaklessenprogramma](#) van Wageningen University en Research. De opleiding werkt daarnaast samen met de PABO-opleidingen in Rotterdam en Haarlem voor het project Lekker Lunchen, waarbij studenten samen met basisschoolleerlingen verantwoord broodbeleg maken. Vanuit de hogescholen en basisscholen is er volop interesse om meer met voedseleducatie te doen - maar de middelen en de capaciteit ontbreken vooralsnog. Daar liggen kansen!

Ook hebben we met de Voedsel zelf families zelf gewerkt aan aandacht voor kortere ketens en het 80%-20%-principe. Zo organiseerden we een drukbezochte oogstmarkt in 2018 waar consumenten konden proeven van het lekkers van Zuid-Hollandse bodem en kennis konden maken met de makers en hun verhalen. Ook de 80-20-challenge was een succes: velen gingen de uitdaging aan om tien dagen lang voor 80% van eigen bodem te eten.

Een ander voorbeeld van een succesvolle aanpak voor vraag en bewustwording is de Groenste Familie van Zuid-Holland. De Groenste Familie brengt verschillende korte-keteninitiatieven - van voedselbox tot boerderijwinkel en voedselcoöperatie - samen. Daardoor kunnen de initiatieven makkelijker informatie en kennis delen én consumenten enthousiasmeren voor duurzaam eten van dichtbij. De organisatie ontwikkelt daarvoor een campagne en een website waarop deelnemende initiatieven hun product en verhaal aan de man kunnen brengen: [De Kortste Weg](#).

Naast vraagsturing door het informeren en beïnvloeden van burgers zoals in de bovengenoemde voorbeelden, kunnen consumenten ook op een directere manier verleid

worden om hun koopgedrag af te stemmen op het lokale aanbod dat er is. De afgelopen jaren hebben maaltijdpakket-diensten zoals Hello Fresh en Ekomenu, maar ook de kookpakketten van Albert Heijn of Picnic, zich bewezen op de markt. Ondernemingen zoals [Ekomenu](#) en Rechtstreex laten hun klanten kiezen uit een selectie weekmaaltijden, gebaseerd op het aanbod van het moment. Mensen zijn bereid extra te betalen voor een maaltijd die ze zelf koken, wanneer het uitzoeken van een gerecht en het bijeen zoeken van de ingrediënten uit handen wordt genomen, en ze niet met restjes blijven zitten. De consument ruilt als het ware wat keuzevrijheid in voor gemak. Deze beweging biedt kansen aan partijen die lokaal, biologisch of diervriendelijk voedsel proberen te promoten.

Overall poppen dit soort initiatieven op, om via social media voedsel te verkopen aan een jonge generatie die het steeds meer gewend is om duurzaamheid thuisbezorgd te krijgen: zoals Graze (gezonde snacks), Vegan Masters of Oh My Guts (kant-en-klare vegan maaltijden per week). Ook is er in 2020 als gevolg van de coronamaatregelen (het sluiten van de horeca, het "hamstergedrag" in de supermarkten) een hernieuwde ervaring ontstaan voor lokale voedselnetwerken. Initiatieven voor burgers om lokale ondernemers en boeren van hun voorraad af te helpen kwamen her en der tevoorschijn; de "Support your local"-campagne maakte lokale voedselboxen kenbaar aan een groeiend publiek. Ook werden bezorgdiensten in deze tijd overvraagd, wat suggereert dat een grotere groep mensen kennis heeft gemaakt met het laten thuisbezorgen van boodschappen en maaltijden. Deze trends samen lijken een rijke voedingsbodem op de markt te creëren voor vernieuwende korte ketens, waarin de vraag naar lokaal en duurzaam voedsel meer gestuurd kan worden.

Leervragen van ondernemers en initiatiefnemers

Welke mogelijke combinaties van lokale producenten en logistieke diensten kunnen het regionale product op de gangbare markt brengen?

Je zou grofweg twee antwoorden kunnen geven op deze vraag: 1) Meegaan in de gangbare keten naar de supermarkt; of 2) Onderdeel worden van allerlei opkomende initiatieven voor korte voedselketens die er specifiek op zijn gericht om de keten - zowel qua afstand als aantal schakels - zo kort mogelijk te maken. Onze indruk is dat het gangbare kanaal momenteel nog weinig mogelijkheden biedt aan lokale producenten om hun product herkenbaar en met een passende prijs in het schap te krijgen.

De verschillende Zuid-Hollandse projecten op het gebied van Korte Ketens laten zien dat de uitdaging is om ervoor te zorgen dat de consument een compleet voedselaanbod krijgt, door met platforms en logistiek de verbinding te leggen met de lokale producent. In Zuid-Holland zijn er al verschillende partijen die op zo'n manier de keten regisseren. [Rechtstreeks](#) biedt een abonnement op voedselpakketten aan en betreft zijn voedsel bij producenten binnen een straal van 50km. Zo krijg je gegarandeerd lokaal, en wat op dat moment beschikbaar is. [Lekkernassûh](#) is een netwerkorganisatie van burgers die als doel hebben om lokale biologische producten tegen een schappelijke prijs (voor consument en boer) beschikbaar te maken voor elke consument, onafhankelijk van de grootte van diens portemonnee. En meer algemeen levert PicNic - actief in Zuid-Holland en de rest van Nederland - mogelijkheden om online je boodschappen te doen. Maar door het fijnmazige netwerk van [PicNic](#) biedt dat

voor lokale producenten en streekproducten vooralsnog meer mogelijkheden dan levering via de supermarkt.

Hoe zien de financieringsmodellen van de nieuwe boer-burgercoöperaties van de toekomst eruit? En wat kan de rol van de banken daarbij zijn?

Als bovenstaande voorbeelden van korte ketens iets gemeen hebben, dan is het wel dat de relatie tussen consument en producent sterk aan het veranderen is. Het gaat niet alleen om het lokaal afzetten / kopen van voedsel, maar ook om andere verhoudingen. Dat is nog wel het helderst bij initiatieven zoals [Herenboeren](#). 200 burgers kopen samen de boerderij en nemen een boer in dienst. Voor banken en verzekeraars ontstaan op deze manier nieuwe vragen: hoe ondersteun ik eigendom van een burgerinitiatief? Hoe dekt een burgercoöperatie risico's af van ziekten en plagen? Hoe maak ik de aankoop van een boerderij mogelijk, en hoe ga ik daarbij om met grondposities en eerlijke prijzen? Dit zijn allemaal aspecten van de hoofdvraag naar financieringsmodellen van de nieuwe boer-burgercoöperaties van de toekomst. Wij hebben deze vraag nog niet van een antwoord voorzien, en we krijgen graag suggesties!

Wat zijn sociale en sociaal-economische effecten van de "vensterbanklandbouw"? Kan en wil iedereen meedoen?

In haar pleidooien voor kringlooplandbouw geeft minister Schouten van landbouw het zelf al aan: we moeten meer gaan betalen voor ons voedsel. En dat geldt zeker voor voedsel uit de "vensterbanklandbouw", waarbij we én graag natuurinclusiever, én lokaler willen eten, én de boeren kansen bieden om een eerlijke prijs te krijgen voor hun producten en diensten. Maar hoe zorg je ervoor dat voedsel dan toch voor iedereen

bereikbaar en betaalbaar is? Een heel belangrijke vraag.

Lekkernassûh heeft ook met deze vraag te maken. Wat bij Lekkernassûh opvalt, is dat ze veel waarde hechten aan biologische productie, maar van de boer niet eist dat zij/hij biologisch gecertificeerd is. De productie gaat op basis van vertrouwen, en dat spaart certificatiekosten uit. Een tweede suggestie is natuurlijk de korte keten zelf. Aangezien elke schakel in de voedselketen een winstmarge nodig heeft om voort te blijven bestaan, loont het om het aantal schakels zo laag mogelijk te houden om te voorkomen dat de prijs te hoog wordt. Zo levert Lekkernassûh "betaalbaar bio."

Deze mogelijkheden bieden echter geen oplossing aan het gegeven dat, als iedereen meer gaat betalen voor voedsel, dat dan vooral de mensen met een laag inkomen raakt. Duurder eten leidt dus tot meer ongelijkheid. Een landelijk in te voeren "voedselinkomen" zou als sociale voorziening een belangrijke maatregel kunnen zijn om voedselongelijkheid tegen te gaan. Op stedelijk niveau zijn er ook mogelijkheden te creëren. Stel dat je, in Rotterdam bijvoorbeeld, met je Rotterdampas korting krijgt op eten bij de Rotterdamse Oogst-markt, zoals nu al het AOW-en jeugdtegoed wordt geregeld?

Open vragen

Tijdens ons leerproces kwamen er met elke beantwoorde vraag weer nieuwe vragen op. Het toekomstbeeld Vensterbanklandbouw gaat over het verbinden van producent en consument, en het opbouwen van een divers en veerkrachtig lokaal voedselsysteem. Naast de vraag over milieueffecten die hierboven beantwoord is, kwamen er ook vragen op over andere mogelijke baten van een lokaal voedselsysteem. Levert de Vensterbanklandbouw bijvoorbeeld

meer banen op? Wat zijn de gevolgen van Vensterbanklandbouw voor voedselverspilling? Deze vragen hebben we nog niet kunnen beantwoorden, maar zijn goede vragen om in de toekomst te onderzoeken. Het is belangrijk om de (neven)effecten van een dergelijk systeem in het vizier te hebben, om zo binnen het transitiepad op ontwikkelingen met de meest gewenste randvoorwaarden in te kunnen zetten.

Ook kwamen we vragen tegen over culturele diversiteit. Zuid-Holland is een van de meest cultureel diverse regio's van Nederland, zeker de steden. De voedselsector is daarentegen vrij homogeen en 'Hollands'. De eerste vraag zoekt de verbinding tussen deze verschillende groepen mensen: Hoe koppelen we de producten van lokale boeren aan de stedelijke culturele diversiteit? Welke markten zijn er voor gewassen die hier nu nog niet verbouwd worden? Door het produceren van voedsel dat past bij het dieet van culturele groepen in de steden, kan het platteland van Zuid-Holland in de korte keten aansluiting vinden bij hen.

De tweede vraag richt zich meer op het diversificeren van de voedselbeweging als geheel: Hoe zorgen we voor meer culturele diversiteit in de voedselbeweging? De voedselsector is geen afspiegeling van de diversiteit van de Zuid-Hollandse bevolking als geheel. En dat terwijl er in de regio een grote diversiteit aan keukens en smaken in de restaurants te vinden is. Toch zijn er al enkele voorbeelden te noemen van mensen met een niet-Nederlandse achtergrond die produceren of verwerken in de Zuid-Hollandse voedselketen. Zo maakt Sandra van Houwelingen met [Sorgh & Hoop](#) Surinaams-Caribische kruidenpasta's. Hiermee wil ze de smaken van Creoolse, Javaanse en Hindoestaanse gerechten brengen naar de keukens van mensen met Nederlandse of andere

culturele achtergrond, die er vervolgens met hun 'eigen' favoriete ingrediënten een fusion-gerecht van kunnen maken. Zo gebruikt ze haar producten om bruggen te bouwen tussen verschillende eetculturen. Een andere maker die verschillende keukens produceert is Marrit Kyung Ok Schakel. Zij en haar man combineren hun beider achtergronden in hun familiebedrijf: hij komt uit een familie die al generaties lang kaas maakt, zij is Nederlands-Koreaans en opgegroeid met de Koreaanse keuken. Hun [Boerderij Buitenverwachting](#) produceert melk- en kaasproducten, maar ook kimchi.

Ook in de Rotterdamse makersbeweging die actief betrokken is bij de Voedselfamilies is er culturele diversiteit te vinden, maar er zijn ook veel groepen mensen niet betrokken of vertegenwoordigd in het Zuid-Hollandse voedsellandschap. Het zou interessant zijn om onderzoeken hoe dit komt en of er op dit vlak wellicht meer mogelijkheden voor verbinding en innovatie liggen, tussen culturen en tussen stad en platteland.

MegaMakerMovement: lokale verwerking tot nieuwe voedselproducten

'Wanneer toekomstbeeld MegaMakerMovement werkelijkheid wordt, eet je in 2036 een gevarieerd menu met allerlei producten van ondernemende makers. Je dieet staat bol van de spannende smaken en texturen - van eetbare mossen tot gevriesdroogde aardbeien - en past volledig bij jouw lijf. Het ambacht is weer in ere herstelt, maar gemak dient ook de mens: met innovatieve potjes en zakjes zorg je zo voor een gezonde, duurzame maaltijd.'

De Maker Movement is vandaag de dag vooral bekend van 3D-printers, ontwerpers en technici - maar in 2036 vormt voedsel de hoofdmoot! Verschillende makers ontwikkelen de nieuwe producten, met lokale grondstoffen van lokale boeren, vanuit een zoektocht naar duurzaam, authentiek, gezond en lekker eten. Dat varieert van producten zoals de ambachtelijke worsten van Brandt&Levie, tot aan technologische innovaties met 3D-printers en producten van nieuwe grondstoffen zoals algen, schimmels en insecten.

Nieuwe makers combineren dus oude en nieuwe technieken om lokaler, kleinschaliger en daardoor duurzamer te produceren. Dat is niet alleen goed voor onze voetafdruk en onze omgeving: hiermee wordt ook gezond eten gestimuleerd en een bijdrage geleverd aan het terugdringen van de zorgkosten. Ons nieuwe dieet is hyperdivers, gezond, duurzaam, lokaal en lekker!

De volgende leervragen kwamen we tijdens ons leerproces tegen:

- Welke impulsen helpen om samenwerking en krachtenbundeling tussen makers te bevorderen? Waar zitten de ontwikkelstappen voor makers?
- Hoe kunnen makers beter aansluiten bij de gevestigde orde (en opschalen), bijv. horeca, catering, inkopers? Hoe vergroot je de schaal zodat het rendabel is? Hoe maak je deze schaalsprong (als maker) en op welk niveau?
- Wat kunnen we leren van de 'dark kitchen', bijvoorbeeld op gebied van marketing en distributie?
- Hoe verhouden megabedrijven (zoals Heineken, Friesland Campina, Unilever) zich tot makers?

Welke impulsen helpen om samenwerking en krachtenbundeling tussen makers te bevorderen? Waar zitten de ontwikkelstappen voor makers?

Nieuwe makers delen expertise, ervaringen en uitdagingen - bijvoorbeeld met betrekking tot technologie, wet- en regelgeving of afzetmarkten. Wat als deze makers hun handen ineen zouden slaan?

Sanne Zwart, lid van de Voedselfamilies en fermenteerder, startte samen met Alex Ouwehand [Flowers & Sours](#) om makerskrachten te bundelen. Flowers & Sours een foodlab, proeflokaal, smakenwarenhuis, en werkvloer in één. Deze proeftuin zet zich in om andere proeftuinen te verbinden, kleine ondernemers te ondersteunen, en een netwerk te bouwen van gelijkgestemde boeren, producenten, leveranciers, distributeurs, winkels en horeca. Zo bouwen de makers samen aan een korte keten!

Hoe kunnen makers beter aansluiten bij de gevestigde orde (en opschalen) zoals bij horeca, catering, en inkopers? Hoe maak je deze schaa sprong (als maker) en op welk niveau?

Voedselmakers die willen opschalen moeten een schaa sprong maken. Een maker begint in een proefkeuken. Daar ontwikkelt ze haar product, en produceert op kleine schaal voor een select gezelschap van nieuwsgierige voorlopers. Maar de ervaringen van een maker bij productie op kleine schaal zijn niet zomaar vertaalbaar naar een grote schaal. Zowel nieuwe kansen en mogelijkheden als onverwachte obstakels kunnen om de hoek komen als productie op fabrieksniveau plaatsvindt. Daarom zijn proeffabrieken een belangrijke tussenstap voor de opschaling van een makersproduct. En daarom is het voor makersnetwerken een mooie kans om samen te werken met grote bedrijven die over zo'n faciliteit beschikken.

Wat kunnen we leren van de 'dark kitchen', bijvoorbeeld op gebied van marketing en distributie?

We hebben de afgelopen jaren een grote schaa sprong gezien in de markt voor maaltijdbezorging. De apps Thuisbezorgd, Deliveroo en Uber Eats hebben marktdominantie en hun bezorgers met felgekleurde jasjes op pijlsnelle elektrische fietsen en scooters zijn niet meer uit het stadsbeeld weg te denken. Deze bezorg-boom heeft ook invloed gehad op de hoeveelheid en het type voedselproductie voor thuisconsumptie. Waar voorheen alleen restaurants en kiosken of snackbars hun maaltijden voor bezorging aanboden, zijn er nu zogeheten 'dark kitchens' die alleen voor thuisbezorging koken. Deze keukens kunnen op goedkope plekken in of aan de rand van de stad zitten, hoeven geen duur restaurant of loket op te tuigen en te bemensen, en kunnen verschillende 'keukens' (bijv. sushi, pizza en falafel) op dezelfde productielocatie kwijt - elk met hun eigen restaurantnaam en -logo op de app. Dit innovatieve concept is een nieuw businessmodel dat wellicht ook interessante lessen aan lokale makers biedt. Als makers, net als deze keukens, hun krachten bundelen en gezamenlijk (onderdelen van) verkoop, productieruimte, inkoop en logistieke distributie inkopen en regelen, kan dit flink veel opleveren in kostenbesparingen. Bovendien kan er door dezelfde verkoopkanalen te gebruiken voor verschillende producten, mogelijk een bredere groep consumenten worden aangetrokken die kennismaken met de producten die ze nog niet kennen (zoals dit ook bij een Support Your Locals box of een platform als Rechtstreex gebeurt). Dit biedt ook de mogelijkheid om een gezamenlijk verhaal te vertellen over korte ketens en lokale productie, en op die manier de krachten te bundelen op het gebied van marketing.

Hoe verhouden megabedrijven (zoals Heineken, Friesland Campina, Unilever) zich tot de makers?

Op deze vraag hebben we geen concreet antwoord gekregen. Maar ze heeft wel interessante mogelijke antwoorden. We kunnen in ieder geval drie mogelijke relaties beschrijven tussen makers en megabedrijven:

1. Als 'springplank' voor makers die de makersbeweging ontgroeien
2. Als partner in lokale ontwikkeling
3. Als opportunistische kopieerder van innovatieve producten

Voorbeelden van de springplankrelatie herkennen we in bedrijven zoals [Alpro](#) en de [Vegetarische Slager](#). Alpro, producent van plantaardige alternatieven voor zuivel, begon als kleine maker, maar groeide gestaag door, en opereert nu als onderdeel van levensmiddelengigant Danone. De Vegetarische Slager begon als kleine maker van vleesvervangers, en werd overgenomen door multinational Unilever. Allebei kun je ze zien als voorbeelden van bedrijven die hun innovatieve project meer reikwijdte geven door het te koppelen aan de grote industrie. Op die manier dragen ze ook bij aan versnelling van de eiwittransitie. In de tweede rol opereren grote bedrijven als partner in kleine, lokale initiatieven, net zoals energiereus Eneco partner is van coöperatief Lochem Energie. In Zuid-Holland herkennen we die relatie tussen Albert Heijn en de lokale boeren van zuivelcoöperatie Deltamilk. Albert Heijn steunt de boeren bij hun inspanningen om zo duurzaam mogelijk zuivel te produceren, door een paar cent meer te betalen op de melkprijs.

Bij makers heerst vrees voor de voedselindustrie in de rol van opportunistische kopieerder van ideeën. We schreven hierboven al dat het heel lastig is om een innovatief voedsel-idee juridisch

te beschermen. Daardoor kunnen makers het gevoel hebben dat de voedselindustrie maar wat graag aan het scouten is naar innovatieve ideeën, om vervolgens de eigen fabrieken en onderzoeksafdelingen te gebruiken om ze snel te kopiëren en grootschalig op de markt te brengen. Megabedrijven en makers zijn dus niet vanzelfsprekende partners. En dat is ook niet vreemd, vanwege het grote verschil in macht. Tegelijkertijd kunnen megabedrijven ook duidelijk een positieve rol spelen. De vraag is hoe we die verder kunnen ontwikkelen.

Polderen 3.0: van grasdeken tot waterpark

‘De zon staat hoog, maar van je gevel en het dak komt een heerlijke verkoelende mist. Door de daktuinen en geveltuinen wordt het water dat zo nu en dan met enorme hoeveelheden uit de lucht komt vastgehouden. Dat zorgt voor verkoeling én helpt de bladgroenten groeien die een belangrijk onderdeel uitmaken van de dieet. Straks maak je een ritje de stad uit: op de voormalige veenweidegronden worden nu bijzondere rijstsoorten en lisdodden gekweekt. Zo zijn de gronden waar vroeger het melkvee liep ook nu nog leverancier van je eiwitten!’

Nederland staat bekend om zijn watermanagement. Maar is de huidige manier wel de juiste - of moeten we het polderen heruitvinden om de stijgende zeespiegel, het extreme weer en de inklinkende veenweidepolders aan te pakken? Door samen te werken met het water zorgen we voor een biodivers platteland en een koelere, groenere, voedselproducerende stad. Door de nieuwe recreatiemogelijkheden worden stad en platteland bovendien sterker verbonden.

Verbinding is dus het resultaat en ook de basis - want één ding is zeker: dit doe je niet alleen. Binnen de Voedselfamilies staan de veenweiden al van begin af aan op de agenda. Toch is het voor ons een stuk moeilijker om leervragen en antwoorden te verzamelen. Hoe zit dat?

In de voortgangsrapportages van de Voedselfamilies staat een toekomstbeeld Waterparken beschreven. In het waterpark combineren we oplossingen voor de uitdagingen op het gebied van bodemdaling met voedselproductie, waterbeheer en landschapsbeheer. Het is een zoektocht naar nieuwe businessmodellen die kunnen bijdragen aan bodemstijging. Die zoektocht heeft ook plaatsgevonden, in een speciaal project [Waterpark Zuid-Holland](#).

Maar de praktijk is ook weerbarstig gebleken. We hebben weliswaar inmiddels een heel aantal technologieën om bodemdaling te remmen, maar die leiden vooralsnog niet tot bodemstijging. Daarbij, voor betrokken melkveehouders zijn de mogelijkheden om tot radicaal andere, marktrijpe businessmodellen over te gaan zeer beperkt. Radicale vernieuwing komt van nieuwkomers zoals Bart Crouwers van [The Cranberry Company](#). Cranberryteelt gaat goed samen met bodemstijging, naar nu blijkt, maar het areaal is tot nog toe zeer beperkt.

Voorlopig is de conclusie dat we de afgelopen jaren vooral de obstakels beter hebben leren kennen, maar dat we nog niet tot een begaanbaar transitiepad komen. Voor de Voedselfamilies was dit ook een teken om deze zoektocht op een andere manier, en onder een andere vlag - Polderen 3.0 - voort te zetten. De grote vragen blijven dus staan:

- Wat voor businessmodel en juridische grondslag zou een Waterpark kunnen hebben?

- Hoe kan gebiedsmarketing een rol spelen in het concept Waterpark?
- Van wie is het gebied, hoe willen ze (de stakeholders/eigenaren) het geëxploiteerd hebben?

Circulair: van lineaire productie naar duurzame kringlopen

‘De landbouw is radicaal veranderd. Geen afval meer, geen verschraling, maar hoog-efficiënte systemen die meer opleveren dan ze kosten, zowel economisch als voor de natuur. Efficiënt betekent niet meer slechts de hoogste outputs met de laagste inputs, maar ook het minste afval en de hoogste circulariteit. Afval bestaat in de landbouw eigenlijk niet meer, en ook alle energie is hernieuwbaar. Of voedsel nou verticaal in voedselflats wordt geteeld, in de kas of in de volle grond wordt verbouwd - grondstofkringlopen worden lokaal gesloten en de nieuwste technologie wordt ingezet voor een zo hoogwaardig en duurzaam mogelijke voedselproductie.’

Zoals te lezen valt in de voortgangsrapportages van de Voedselfamilies, zijn er binnen het netwerk drie toekomstbeelden ontwikkeld - die hierboven zijn toegelicht. In de praktijk popten er de afgelopen jaren echter vele proeftuinen op die niet eenduidig binnen deze toekomstbeelden pasten, maar wel werkten aan de verduurzaming van voedselproductie in Zuid-Holland, en hierin wel degelijk afwijken van de gevestigde orde.

Zo werken de akkerbouwers van samenwerkingsverband Novifarm, melkveehouder Nils den

Besten en voerspecialist Alltech samen aan een korte voerketen. De melkveehouderij in Zuid-Holland wil minder afhankelijk zijn van grote spelers én minderen met soja. Ook akkerbouwers hebben er baat bij wanneer hun producten dichtbij worden afgezet. Om deze wensen te verbinden, werkt Graanwaard aan verschillende technische innovaties: de bewerking van graan zodat het beter verteerbaar wordt voor koeien en soja kan vervangen; de bewerking van rundveemest van toepassing in de akkerbouw; en de bewerking van graan op de boerderij in plaats van in de fabriek. Met deze innovaties wordt de korte keten mogelijk gemaakt en kunnen akkerbouwers en melkveehouders direct en duurzaam samenwerken.

Een tweede voorbeeld is het werk van Tuinderij Beveland, een groeiend Zuid-Hollands bedrijf dat zich specialiseert in de teelt van Chinese kool en fijne kruiden. Onkruid, insecten en schimmels zijn een gevaar voor de groei van deze gewassen. Daarom wordt er in de teelt gebruik gemaakt van chemische bestrijdingsmiddelen. Om de kwaliteit van de producten te waarborgen, is het gebruik van kunstmest bovendien noodzakelijk. Door het intensieve grondgebruik - nodig voor de grootschalige productie waar de markt om vraagt - verschaalt daarnaast de grond. Hoe kan dat anders? Tuinderij Beveland experimenteert met teelt op water: de kruiden en kool worden geplaatst in drijvers, die in bassins met een voedingsoplossing worden gelegd. Dat levert verschillende voordelen op - van emissie-arm telen tot een betere oogst, van winst in ruimte tot verbetering van de arbeidsomstandigheden. Daarmee wordt ingespeeld op toekomstige marktwensen en regelgeving en wordt er een flinke stap gezet qua duurzaamheid.

Wat verbindt deze en andere proeftuinen die niet binnen de toekomstbeelden passen? Gaandeweg hebben we een lijn ontdekt: het zijn

veelal hoogtechnologische proeftuinen, vaak in de grootschalige en intensieve landbouw, die bijdragen aan circulariteit in de sector. Er ontstonden prangende vragen bij het kennisteam tijdens de monitoring van deze proeftuinen:

- Moet een circulair transitiepad onderdeel van de toekomst van de Voedselfamilies zijn?
- Hoe ziet een gewenste high-tech, circulaire toekomst er uit?
- Hoe verhoudt zo'n toekomstbeeld zich tot de andere toekomstbeelden, bijvoorbeeld de korte ketens van de Vensterbanklandbouw?

Het kennisteam werkt momenteel aan een eerste aanzet tot het verkennen van deze vragen, op basis van de leerervaringen en visies van de circulaire proeftuinen, en inspiratie uit andere bronnen.

Hoe nu verder?

Het bruist in Zuid-Holland: antwoorden en oplossingen op belangrijke vragen worden vol enthousiasme ontwikkeld en opgepakt door gedreven ondernemers, energieke organisaties en overheden met lef. Maar de voedseltransitie is nog maar net begonnen, en onze dynamische leeragenda is nog lang niet af!

De proeftuinen hebben ons al vele antwoorden gebracht, maar toch zijn niet alle vragen beantwoord - en er zijn nieuwe vragen opgedoken.

De vragen over vensterbanklandbouw gaan voornamelijk over de verschillende impacts van korte voedselketens (in afstand). Ons eigen onderzoek kan gezien worden als een eerste verkenning, maar deze verkenning roept ook weer nieuwe vragen op. Wat zijn de mogelijke baten van een lokaal voedselsysteem? Levert de vensterbanklandbouw bijvoorbeeld meer banen op, of minder voedselverspilling? Daarnaast roept de vensterbanklandbouw - als verbinding tussen stad en land - de vraag op hoe we betere verbindingen kunnen leggen tussen het aanbod van de landbouw en de makers en de stedelijke, cultureel diverse, vraag naar voedsel.

Bij de makersbeweging kwam de vraag naar voren wat de verhouding tussen het gevestigde grootbedrijf en de kleine maker is. Hoe kom je tot een "industriële" ecosysteem waarin kleine makers kunnen groeien en floreren terwijl tegelijkertijd hun kleinschaligheid blijft passen bij de vensterbanklandbouw?

Voor het polderen en de circulaire landbouw zijn de vragen vooralsnog helemaal open. Belangrijk daarbij is om op te merken dat die vragen deels ook algemener zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor de vraag naar welke juridische grondslagen (en organisatievormen) passend kunnen

zijn voor een gebiedscoöperatie. Die vraag is complementair aan onder andere vragen over grondposities en grondeigendom, en raken aan het verschil tussen eigendom en exploitatie op het boerenbedrijf.

Deze vragen houden we op de agenda. Sommige vragen zijn onbeantwoord gebleven. Andere vragen zijn minder relevant geworden, en nieuwe vragen zijn opgedoken. Hoe gaan we nu verder met de vragen en antwoorden die hier voor ons liggen?

Een nieuwe stap: een gemeenschappelijke beweging

De Innovatieagenda Duurzame Landbouw heeft een belangrijke impuls gegeven aan de ontwikkeling van de proeftuinen. We zien welke veranderingen er allemaal mogelijk zijn - en dat de Zuid-Hollandse voedseltransitie onderweg is! Het wordt ook steeds duidelijker wat er nodig is om de transitie verder te versnellen, en wie daarbij kan helpen.

De voedseltransitie begint namelijk bij de Innovatieve boeren, ondernemers met lef en toekomstgerichte bedrijven, maar we hebben een gezamenlijke beweging nodig om verder te komen. Terwijl de proeftuinen op allerlei manieren succes hebben, zien we immers ook dat hun markt nog beperkt is. De businessmodellen zijn er steeds meer, maar de doorbraak blijft nog uit.

In Zuid-Holland hebben we tot nog toe voornamelijk gewerkt aan proeftuinen met vernieuwende praktijken. De uitdaging is om het experiment te verbreden naar het gebied van wet- en regelgeving. Werken aan eerlijkere prijzen, aan beloning voor groen-blauwe diensten, of aan de toekenning van grondposities, vraagt om experimenten met wet- en regelgeving en instituties.

Hoe kunnen we het werken aan het institutionele experiment mogelijk maken? De Voedselfamilies is een beweging van proeftuinen, experimenten met nieuwe praktijken. Om die beweging ook voor institutionele experimenten in te zetten hebben we nieuwe coalities nodig: samenwerkingsverbanden waarbij niet alleen koplopers aansluiten, maar ook gevestigde spelers die de noodzaak van voedseltransitie onderschrijven. De uitdaging is om coalities te maken waarin de creativiteit en veranderkracht van de proeftuinen wordt gekoppeld aan de macht en invloed van gevestigde partijen die de noodzaak tot voedseltransitie onderschrijven. Voorbeelden hiervan zien we al bij de Groene Cirkels, waar grote speler Heineken deel van uitmaakt, of in de betrokkenheid van verzekeraars die in klimaatverandering een noodzaak tot transitie herkennen.

En een belangrijk voorbeeld zien we bij de Provincie Zuid-Holland zelf: de Provincie heeft een koplopersrol genomen in de transitie, door de koplopers te ondersteunen, door de Voedselfamilies mede mogelijk te maken, en door een kennisprogramma op te zetten.

Hoe kunnen we deze rol verbreden? Welke radicale keuzes en wetsvoorstellen kan de Provincie inzetten om duurzame lokale voedselvoorziening te stimuleren? Welke obstakels kan de overheid weghalen? En wat is hierbij onze kennisagenda?

Transitie verdiepen

We zien een aantal thema's die specifieke aandacht nodig hebben. **Deze vier algemene leervragen noemden we al eerder:**

1. Wat is de maatschappelijke context van de Voedselfamilies? Wat is ons gemeenschappelijk kader?
2. Hoe kan de toegang tot grond versterkt worden voor die ondernemers die echt duurzaam willen produceren? Hoe kan de overheid grondposities inzetten voor innovatie?
3. Hoe kom je tot eerlijke prijzen voor voedsel?
4. Welke bestaande wet- en regelgeving staat de voedseltransitie in de weg?

Dit zijn natuurlijk brede vragen, maar ze werpen wel nader licht op de uitdagingen waar pioniers herhaaldelijk tegenaan lopen. Werken aan deze uitdagingen kan een impuls geven aan de Zuid-Hollandse voedseltransitie. De volgende thema's vragen nu om aandacht van de overheid:

- **Grond:** Grondbezitters zoals Provincie Zuid-Holland kunnen hun grondposities inzetten voor transitie door niet alleen naar het financiële plaatje te kijken, maar duurzaamheid een rol te geven in het toekennen en beheren van grond. Daar hoort ook de vraag bij wat voor vormen van grondeigendom het beste de weg vrij maken voor transitie. Zo zorgen we dat er meer koplopers aan de slag kunnen en gevestigde ondernemers ruimte krijgen voor vernieuwing.
- **Wet- en regelgeving:** Knellende wet- en regelgeving kan koplopers in de weg staan. Er is behoefte aan regelingen of wet- en regelgeving in bestemmingsplannen om fluctuerende grondprijzen te voorkomen; aan andere omgang met datumcodering, in de eerste plaats door consumenten; en aan vernieuwende bescherming of eigendomsrechten. We kunnen dit aanpakken door juristen in te schakelen die -in samenwerking met ondernemers en

beleidsmakers- meedenken bij het opzetten van instituties en regels, die diversiteit, kleinschaligheid en transitie bevorderen.

- **Prijzen:** Wie betaalt de prijs voor de transitie? Nu zijn dat vaak de kleine vernieuwers. Een sociale of duurzame meerwaarde leveren heeft vaak gevolgen voor de prijs van een product, terwijl gangbare producten (deels) goedkoper blijven. Dat kan leiden tot oneerlijke concurrentie. Overheidspartners (de provincie, waterschappen) kunnen samen bijdragen aan eerlijkere prijzen door bijvoorbeeld groen-blauwe diensten te belonen.

Kennisdeling door en bewustwording binnen de overheid is hierbij een belangrijk aandachtspunt. Veel voedselmakers geven bijvoorbeeld aan dat ze graag kennis willen delen - en zoeken! Een kennisloket voor informatie over bijvoorbeeld voedselveiligheid of certificeringen, of voor contacten -zoals studenten die kunnen helpen met onderzoek- is daarom een welkome hulp - en dat is maar een van de voorbeelden hoe kennisdeling de koplopers kan ondersteunen.

Ook binnen de overheid is kennis en bewustwording van belang. Onbekend maakt immers onbeminde: onbekende initiatieven, zoals een voedselbos, roepen daarom risicomijdend gedrag op bij ambtenaren. Dat kan leiden tot meer controle en administratie. Kennismaking met en bewustwording van nieuwe initiatieven, hun rol en doel, helpt ambtenaren om koplopers beter te ondersteunen. Hier ligt dan ook een taak van de overheid, om de interne beleidsdoelen die te maken hebben met voedseltransitie op de werkvloer te koppelen aan de uitvoeringspraktijk.

Ook voor ons, als kennisteam, ligt er nog een belangrijke taak. Het werk is met deze dynamische leeragenda niet af: er zijn nog onbeantwoorde vragen. En wat is onze rol in het

institutionele experiment dat zo belangrijk is in deze fase van de Zuid-Hollandse voedseltransitie?

Transitiemonitoring

Uiteindelijk is deze rapportage het product van transitiemonitoring. Die monitoring beweegt mee met de staat van transitie. De Zuid-Hollandse voedseltransitie komt nu in een nieuwe fase: een fase waarin institutionele verandering vereist is, om te zorgen dat de innovaties van koplopers doorbreken. Er is werk aan de winkel - ook voor ons!

Een nieuwe fase in transitie betekent namelijk ook dat er een nieuwe fase voor de monitoring zelf aanbreekt. Van het leren uit nieuwe praktijken gaan we naar het monitoren van experimenten op het gebied van wet- en regelgeving en institutionele vernieuwing, met daarbij specifieke aandacht voor sturingsmogelijkheden, zowel voor de overheid als voor andere partijen.

Een eerste stap in dit proces kan een gezamenlijke verkenning zijn tussen kennisinstellingen en provincie: welke lessen en vragen lenen zich voor een institutioneel experiment? Hoe zou dat experiment er uit kunnen zien? Welke coalitie is in staat om het experiment op te nemen? Een volgende stap is natuurlijk de monitoring van het experiment zelf, als kennisactiviteit.

De Zuid-Hollandse voedseltransitie is in volle gang. Vier jaar voedselfamilies heeft ons een keur aan vragen en lessen opgeleverd en de basis gelegd voor een nieuwe fase in de transitie. Nu moeten we doorpakken! Doe je mee?

Colofon

Deze publicatie is een uitgave van het Kennisteam van de Zuid-Hollandse Voedselfamilies.

Het Kennisteam Zuid-Hollandse Voedselfamilies is een samenwerking van de HAS Hogeschool, Hogeschool Inholland, Wageningen Economic Research, het Dutch Research Institute for Transitions (DRIFT), de provincie Zuid-Holland en het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

De Zuid-Hollandse Voedselfamilies worden gestimuleerd door de InnovatieAgenda Duurzame Landbouw van de provincie Zuid-Holland. Met deze agenda wil de provincie, via netwerken en proeftuinen, koplopers in de landbouw- en voedselketen helpen nieuwe perspectieven en initiatieven te ontwikkelen. Ons doel: gezond, duurzaam en betaalbaar voedsel voor iedereen.

Volg de Voedselfamilies op www.voedselfamilies.nl, via Twitter [@Voedselfamilies](https://twitter.com/Voedselfamilies), of op LinkedIn en Facebook in de groep 'Voedselfamilies Zuid-Holland'. Wilt u bijdragen aan de transitie van duurzame landbouw? Geef dan uw reactie door via info@voedselfamilies.nl

Copyright: Deze rapportage is beschikbaar onder de licentie Naamsvermelding-NietCommercieel-GelijkDelen 4.0 Internationaal (CC BY-NC-SA 4.0). creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.nl

Uitgave: maart 2021

*Tekst: PJ Beers, Marieke Creemers, Sophie Buchel.
Met bijdragen van Patrick Kaashoek*

*Opmaak: Vakteam Grafimedia,
provincie Zuid-Holland*

210102632



Voedselfamilies



provincie
Zuid-Holland